

VJERSKI SIMBOLI U JAVNOJ SFERI: UPOREDNO- PРАВNA PERSPEKTIVA

Nedim BEGOVIĆ

Sažetak

Osnovni cilj ovog rada je da ponudi odgovor na pitanje na koji način je isticanje vjerskih simbola u javnoj sferi tretirano u međunarodnim standardima ljudskih prava te zakonodavstvima i pravnoj praksi Sjedinjenih Američkih Država i evropskih zemalja, uključujući i Bosnu i Hercegovinu. Autor je došao do saznanja da se pristupi tradicionalno imigrantskih zemalja (kao što su Sjedinjene Države i Kanada) i nacionalnih evropskih država ovom pitanju značajno razlikuju. U Bosni i Hercegovini je isticanje vjerskih simbola u javnom domenu zajamčeno zakonskom garancijom slobode iskazivanja vjere u javnosti i pravom crkava i vjerskih zajednica na isticanje vlastitih simbola i znamenja.

Uvod

Nedavno se na njemačkom tržištu pojavila nova knjiga najpoznatije njemačke feministice Alice Schwarzer pod naslovom *Veliko pokrivanje velom* u kojoj ona traži uvođenje zakonske zabrane nošenja mahrame i drugih pokrivala za glavu učenicama u njemačkim školama. Njena je teza da mahrama nije samo komad tkanine, odjevni predmet ili modni detalj, nego je ona „islamistički simbol“ kojim su muslimanske grupacije krenule u vlastiti „križarski pohod“ u srce Evrope već od 1980-ih godina.¹ Nema sumnje da će objavljivanje ove knjige izazvati novu debatu o prisustvu mahrame u njemačkom društvu. U nekoliko zapadnoevropskih zemalja već neko vrijeme prisutna je debata o zabrani nošenja muslimanske ženske odjeće koja prekriva cijelo tijelo osim očiju. Dvije su zemlje već donijele takve zakone, Belgija u aprilu i Francuska u julu ove godine. U Sjedinjenim Američkim Državama česti su sudski sporovi u kojima se propituje da li isticanje raspeća, Deset zapovjedi, biblijskih citata, kršćanskih i jevrejskih blagdanskih ukrasa i nekih drugih vjerskih simbola u državnim ustanovama i na javnim prostorima predstavlja povredu ustavnog principa koji nalaže neutralnost države naspram religije. Isticanje raspeća u školskim učionicama i sudnicama bilo je predmet debate i u Italiji, a o ovom pitanju svoj sud je dao i Evropski sud za ljudska prava u Strasbourgu. Svi navedeni primjeri potvrđuju da pitanje prisustva vjerskih simbola u javnoj sferi zauzima značajno mjesto u sve prisutnijoj debati o opsegu slobode vjere i njenim ograničenjima koja se vodi u različitim zemljama.

Potrebno je napomenuti da se u debatama o prisustvu vjerskih simbola u javnosti u evropskim zemljama i na Zapadu općenito, kao i stručnim radovima koji se bave ovim pitanjem, muslimanskim ženskim odjevnim predmetima (mahrami, nikabu i burci)², ali i odjevnim predmetima prisutnim u drugim religijskim tradicijama (npr. jevrejska jarmulka, sikski turban i sl.) pridaje značenje vjerskih simbola, bez obzira da li se oni tretiraju kao simboli unutar datih vjerskih tradicija. Tako se recimo u islamskoj tradiciji mahrama ne promatra kao simbol islama, nego se o njoj u islamskoj literaturi govori uglavnom kao vjerskom propisu.³ Naime,

1 V. Aya Bach i Željka Tališman, „Zabraniti marame i ne dopustiti šerijat“, preuzeto sa: http://www.dw-world.de/dw/article/0,,6048475,00.html?maca=bos-TB_bs_avaz_sve-4962-xml-mrss, 28. 9. 2010.

2 Nikab je veo koji prekriva donji dio lica i nos, ali ne i oči. Burka predstavlja poseban „veo“ koji pokriva cijelo tijelo, a koji nose žene u nekim dijelovima muslimanskog svijeta. Burka se sastoji od okrugle kape i širokog platna koje prekriva tijelo, sa mrežom ispred očiju (*The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*, ur. John Esposito, Oxford University Press, 2009, tom II, str. 399, tom I, str. 379-380).

3 Evropsko vijeće za fetve i istraživanja je u januaru 2004. god., povodom problematiziranja statusa mahrame u Francuskoj, usvojilo deklaraciju u kojoj se, između ostalog, navodi slijedeće: «Nošenje marame je vjerska zapovijed i obaveza propisana islamskim pravom, i nije običan vjerski i politički simbol. Muslimanske žene smatraju to značajnim djelom praktkovanja i učenja njihove vjere. Ova odanost je propis koji nije uslovljen nekim (specifičnim) javnim mjestom, bez obzira da li je to mjesto za vjerske obrede ili zvanična ili nezvanična ustanova. Po svojoj prirodi, islamsko učenje ne poznaje suprotnost ili diobu života muslimana koji praktikuju svoju vjeru. Ovo je činjenica oko koje su islamski

islamsko pravo nalaže da punoljetna ženska lica pokriju cijelo tijelo, izuzev lica, šaka i stopala, dok je u povijesti islama u nekim regijama poznata i tradicija potpunog pokrivanja tijela. Mahrami se uvjetno može pripisati simbolički karakter samo ako se ona posmatra kao jedan vid manifestiranja islamskog identiteta. Kada je riječ o vjerskim simbolima, u islamskoj interpretativnoj tradiciji se kao simboli islama tretiraju određeni obredi ili obredne aktivnosti, kao što su npr. džuma-namaz i javno oglašavanje nastupa namaskih vremena učenjem ezana.⁴ Otuda je tretiranje vjerske odjevne prakse u našem članku isključivo uvjetovano okolnošću da se ona nalazi u središtu debate o prisustvu vjerskih simbola u javnom životu u zapadnim zemljama. Osnovni cilj ovog rada jeste da ponudi odgovor na pitanje na koji način se u ključnim međunarodnim instrumentima ljudskih prava i uporednom zakonodavstvu i pravnoj praksi tretira pitanje isticanja vjerskih simbola u javnoj sferi.

Vjerski simboli i pravo na slobodu vjere u međunarodnim instrumentima ljudskih prava

Kao jedno od temeljnih ljudskih prava, sloboda vjere ili uvjerenja je proklamovana ključnim međunarodnim instrumentima ljudskih prava i ustavnim dokumentima velikog broja zemalja. Članom 18 i Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima (UDLJP) iz 1948. i Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (MPGPP) iz 1966. garantuje se pravo svakoj osobi na slobodu misli, savjesti i religije, kao i pravo da individualno i u zajednici sa drugima, u privatnosti i *javnosti*, iskazuje vjeru ili uvjerenje putem obreda, pridržavanja, prakse i poučavanja.⁵ Prema paragrafu 4 Općeg komentara br. 22 člana 18 MPGPP, koncept obreda (*worship*), između ostalog, obuhvata i izgradnju vjerskih objekata, pokazivanje vjerskih simbola i poštovanje vjerskih blagdana, dok koncepti pridržavanja (*observance*) i prakse (*practice*) uključuju i nošenje određene odjeće i pokrivala za glavu koje propisuje vjera.⁶ Član 9 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (EKLJP) iz 1950. sadrži formulaciju prava na slobodu vjere koja se zasniva na prethodnim dokumentima. I MPGPP i EKLJP, međutim, sadrže klauzulu o dopuštenim ograničenjima slobode iskazivanja vjere. Sloboda vjere tako može biti predmetom ograničenja u nacionalnim kontekstima ukoliko su zadovoljena tri osnovna kriterija: a) da su ograničenja nužna (u demokratskom društvu, prema

učenjaci u prošlosti i sadašnjosti saglasni i koja je potvrđena od strane muslimanskih stručnjaka u svim dijelovima svijeta.» (V. W. Shadid i P. S. van Koningsveld, „Muslimanska odjeća u Evropi: debate oko marame“, prijevod: Hamida Karčić, *Novi Muallim*, Udruženje ilmije Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2006, br. 29, str. 32).

4 V. Abu al-Hasan al-Mawardi, *Al-Ahkam al-sultaniyya fi al-walayat al-diniyya*, Dar al-kutub al-‘ilmiyya, Bejrut, 1978, str. 244.

5 *Ljudska prava: odabrani međunarodni dokumenti*, Ministarstvo vanjskih poslova BiH, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, 1999, sv. I, str. 130-131, 384-385.

6 *United Nations Human Rights Committee General Comment No. 22 (48)*, u: *Religion and Human Rights: Basic Documents*, priredili: Tad Stahnke i J. Paul Martin, Center for the Study of Human Rights, Columbia University, New York, 1998, str. 92.

članu 9/2 EKLJP), b) da su propisana zakonom i c) da su uvedena s ciljem zaštite javne sigurnosti, javnog reda, javnog zdravlja, morala te prava i sloboda drugih osoba.⁷ Načini na koji nacionalna politika, javno mnijenje ili pravosudni organi različitih zemalja interpretiraju navedene koncepte uveliko utječe na opseg slobode iskazivanja vjere u datim državama. Polemike o prisustvu vjerskih simbola u javnoj sferi treba smjestiti upravo u naznačeni kontekst, ukoliko ih se želi proučavati sa pravno-sudskog gledišta.

Vjerski simboli u javnoj sferi u Sjedinjenim Američkim Državama

U samom vrhu prioriteta za osnivače Sjedinjenih Američkih Država bila su pitanja uređenja odnosa između države i vjere, kao i slobode iskazivanja vjere. Prvi amandman na Ustav Sjedinjenih Država iz 1791. ustanovio je dva ključna principa koja se tiču mjesta vjere u američkom društvu, i to princip slobodnog iskazivanja vjere i načelo zabrane ustanovljenja državne vjere.⁸

Princip odvajanja političkog i vjerskih autoriteta u Sjedinjenim Državama ne implicira da javni domen treba biti oslobođen od prisustva vjere. On, zapravo, podrazumijeva da javni prostor treba biti otvoren za ispoljavanje različitih vjera.⁹ Ovakvo razumijevanje odnosa države naspram vjere ima za posljedicu da zakonodavstvo i sudovi u Sjedinjenim Državama, u principu, omogućavaju slobodno isticanje vjerskih simbola u javnoj sferi, osim kada postoje ozbiljni razlozi koji legitimiraju nametanje ograničenja radi zaštite sigurnosti pojedinaca ili javnog reda.¹⁰

O prisustvu vjerskih simbola pripadnika manjinskih vjerskih zajednica u javnosti u Sjedinjenim Državama uglavnom se diskutovalo u vezi s vjerom motiviranim nošenjem određenih pokrivala za glavu. Tako je 2004. god. jedna javna škola u Oklahomi, nakon što je zabranila učenici muslimanki da u školu dolazi s mahramom, bila podvrgnuta pritisku vlade zbog kojeg je opozvala svoju odluku i dozvolila nošenje mahrame

⁷ *Ljudska prava: odabrani međunarodni dokumenti*, str. 130-131; *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, str. 4, preuzeto sa: http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/D5CC24A7-DC13-4318-B457-5C9014916D7A/0/ENG_CONV.pdf, 27. 9. 2010.

⁸ Tekst Prvog amandmana na Ustav Sjedinjenih Država je dostupan na: <http://www.usconstitution.net/const.html#Am1>, 4. 10. 2010.

⁹ U Memorandumu američkog predsjednika Billa Clintona o religiji u školama od 12. jula 2005. navodi se, između ostalog, da „ništa u Prvom amandmanu ne pretvara naše javne škole u prostore slobodne od vjere, niti nalaže da svi vjerski izražaji budu ostavljeni iza školskih vrata... Učenici mogu pokazivati vjerske poruke na odjevnim predmetima u istoj mjeri kao što im je dopušteno da ističu druge slične poruke... Nošenje posebne odjeće, kao što su yarmulke i mahrama tokom školskog dana predstavlja dio vjerske prakse učenika; prema Aktu o obnovi vjerske slobode (*Religious Freedom Restoration Act*), škole općenito ne mogu zabranjivati nošenje takvih odjevnih predmeta“ (*President Clinton's Memorandum on Religion in Schools*, preuzeto sa: <http://whitel.people.cofc.edu/ClintonSchoolReligion.htm?referrer=webcluster&>, 27. 9. 2010.).

¹⁰ Laura Barnett, *Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere*, Parliamentary Information and Research Service, Kanada, 2008, str. 14-15.

u skladu s vladinim načelom prema kojem „javne škole ne mogu uvjetovati učenicima da biraju između svoje vjere i javnog obrazovanja“. Vlada je bila na stanovištu da je u ovom slučaju odluka školskih vlasti predstavljala diskriminaciju zabranjenu Četrnaestim amandmanom na Ustav Sjedinjenih Država.¹¹

Američki sudovi u principu dozvoljavaju nošenje ili isticanje vjerskih simbola u slučajevima kada razmatraju tužbe zbog diskriminacije na vjerskoj osnovi u sektoru zapošljavanja. Tako je u aprilu 2004. god. administrativni sud u New Yorku ustanovio da je policijska uprava grada New Yorka povrijedila građanska prava saobraćajca, sika po vjerskom opredjeljenju, kada mu je zaprijetila da će biti otpušten s posla ukoliko nastavi nositi turban.¹²

U slučaju kada nošenje vjerskih simbola predstavlja ozbiljnu prijetnju po javni red ili sigurnost pojedinca, američki sudovi legitimiraju njihovu zabranu. Tako je američki Vrhovni sud presudio da ortodokсни jevrej ne može nositi kapicu (*kippa*) u oružanim snagama, uz obrazloženje da disciplina u vojsci nalaže uniformno odijevanje vojnika. U julu 2001. god. Okružna protivpožarna i spasilačka služba u Montgomeryu dozvolila je službenici muslimanki da nosi mahramu na dužnosti, pod uvjetom da je zamijeni sa vatrostalnom kacigom i šljemom kada od pretpostavljenih primi naredbu da obuče zaštitnu odjeću.¹³

U prethodno spomenutim slučajevima američki sudovi i izvršna vlast bavili su se prisustvom vjerski motivirane nošnje koja je karakteristična za pripadnike određenih manjinskih religija na američkom tlu, islama, judaizma i sikizma, a koja se u zapadnoj kulturi percipira, kao što smo to naveli u uvodu, kao izraz vjerskog simbolizma. Ustanovili smo da je opća tendencija koju zastupaju izvršna i sudska vlast u Sjedinjenim Državama otvaranje javnog prostora za prisustvo vjerom motivirane odjevne prakse. Međutim, kada je u pitanju isticanje drugih simbola s vjerskim značenjem u državnim institucijama - školama, sudnicama i sl. - a koji ne spadaju u djelokrug individualnog manifestiranja vjere, prisutna su veoma divergentna stajališta među američkim sucima i pravnim znanstvenicima koja su rezultat različitih interpretacija ustavnog principa o odvojenosti države i vjere (*the establishment clause*).

Najčešće tretirani vjerski simboli u američkim sudnicama jesu: portret Isusa Krista, praznični eksponati, prikazi Deset zapovijedi i državna gesla. U slučaju *Washegesic v. Bloomingdale Public School* (1994), učenik je podnio tužbu protiv škole tvrdeći da prisustvo portreta „Glava Isusova“ Warnera Sallmana narušava princip odvojenosti države i vjere. Niži sud je donio presudu, koju je kasnije potvrdio Šesti okružni sud Sjedinjenih Država, prema kojoj prisustvo portreta u javnoj školi predstavlja povredu principa odvojenosti države i vjere.

¹¹ Tekst Četrnaestog amandmana na Ustav Sjedinjenih Država je dostupan na: <http://www.usconstitution.net/const.html#Am14>, 4. 10. 2010.

¹² *Ibid*, str. 16.

¹³ *Ibid*.

Primjenjujući tzv. *lemon test*¹⁴, sudovi su ustanovili da: a) školske vlasti nisu postavile portret u svjetovne svrhe, b) portret daje prednost jednoj vjeri i c) isticanje portreta predstavlja miješanje vlasti sa vjerom. Šesti okružni sud je ukazao na to da portret ima prozelitistički efekat koji je uvredljiv za pripadnike drugih vjera te da bi ishod ovog slučaja bio drukčiji da je školska uprava istaknula simbole i drugih svjetskih religija. U brojnim sudskim parnicama tretirano je pitanje ustavnosti eksponata koji se u vrijeme nacionalnih praznika s vjerskim karakterom postavljaju na javnim prostorima, kao što su božićne jaslice i menore (jevrejski obredni svjećnjaci). Vrhovni sud Sjedinjenih Država je u slučaju *County of Allegheny v. American Civil Liberties Union, Greater Pittsburgh Chapter* (1989) razmatrao da li je postavljanjem božićnih jaslaca u stubištu zgrade Okružnog suda u Alleghenyu te menore ispred sjedišta gradskih i okružnih vlasti povrijeđeno ustavno načelo odvojenosti države i vjere. Sud je donio odluku prema kojoj prisustvo jaslaca u sudu narušava spomenuti ustavni princip, za razliku od slučaja menore ispred upravne zgrade. Naime, jaslice su bile jedini eksponat u zgradi suda što je shvaćeno kao promoviranje kršćanske doktrine od strane vlasti, dok je menora bila postavljena u blizini božićne jelke, što upućuje na to da se radilo o sekularnoj proslavi Božića kao nacionalnog praznika uz istovremeno priznavanje jevrejskog blagdana hanuke kao alternativne vjerske tradicije. Četiri američke države imaju službeni moto koji referira na Boga, Arizona, Florida, Ohio i South Dakota. Do sada je jedino ustavnost službenog gesla države Ohio: „With God All Things Are Possible“ (S Bogom je sve moguće postići) razmatrana na sudu. Naime, Šesti okružni sud Sjedinjenih Država je u slučaju *ACLU v. Capitol Square Review and Advisory Board* (2001) zaključio da spomenuti moto ne narušava Prvi ustavni amandman jer on izražava, na općenit način, vjersko/filozofsko uvjerenje koje dijele građani Ohia.¹⁵

Vjerski simboli u javnom domenu: različitost pristupa evropskih zemalja

Pristup evropskih zemalja problemu vjerskih simbola u javnoj sferi ovisi, između ostalog, od djelovanja dva faktora: a) modela uređenja odnosa između države i vjere, odn. državne politike naspram vjere i b) načina na koji su se ove zemlje suočile s rastom broja imigranata i vjerskim pluralizmom koji se javlja kao izazov dotad vjerski homogenim nacijama.

U tom kontekstu moguće je razlikovati tri glavna pristupa. S jedne strane je „ekstremni“ slučaj Velike Britanije čiji se model integracije brojne imigrantske populacije odlikuje kulturalnim pluralizmom u kome se

¹⁴ Vrhovni sud Sjedinjenih Država je u slučaju *Lemon v. Kurtzman* (1971) ustanovio tri kriterija na temelju kojih se ocjenjuje da li su državne vlasti povrijeđile ustavnu odredbu o odvojenosti vjere i države (*the establishment clause*): a) djelovanje vlasti mora imati sekularni cilj, b) glavni ili primarni efekat tog djelovanja ne smije davati prednost vjeri ili je spriječavati i c) ne može podsticati rašireno uplitanje vlasti u vjeru (The Hon. Avern L. Cohn i Bryan J. Anderson, „Ten Commandments Information“, preuzeto sa: http://www.firstamendmentcenter.org/rel-liberty/establishment/topic.aspx?topic=public_displays, 27. 9. 2010.).

¹⁵ *Ibid.*

etničkim manjinama omogućava slobodno iskazivanje vjerskih različitosti. Prema tome, njen pristup je veoma sličan pristupu Sjedinjenih Država i Kanade. S druge strane je „ekstremni“ pristup Francuske, države koja, u skladu sa svojom laičkom ideologijom, nastoji kontrolisati ispoljavanje vjere i vjerskih simbola u javnosti. Između ove dvije krajnje pozicije nalazi se veći broj evropskih država koje nemaju definiranu konzistentnu politiku naspram prisustva vjerskih simbola u javnom životu. Razmatranje zakonodavne i sudske prakse evropskih zemalja dovodi nas do zaključka da one evropske države koje su zadržale određenu povezanost s vjerom često pokazuju veću spremnost za prihvatanjem stranih vjerskih simbola u javnosti nego države koje odbacuju bilo kakvu povezanost s određenom vjerom. Mi ćemo našu analizu ograničiti na četiri zapadnoevropske države: Veliku Britaniju, Njemačku, Italiju i Francusku.

Za razliku od Sjeverne Amerike i većine evropskih zemalja, Velika Britanija nema pisani ustav pa tako ni ustavnu garanciju slobode vjere. U rješavanju pitanja koja se tiču prava na slobodu vjere britanske vlasti se oslanjaju na antidiskriminacijske zakone, kao što je Zakon o rasnim odnosima (*The Race Relations Act*, 1976) i na Zakon o ljudskim pravima (*Human Rights Act*, 1998) koji predstavlja domaći mehanizam pomoći u slučaju narušavanja prava garantovanih Evropskom konvencijom o ljudskim pravima. Konačno, Odredbe o jednakosti u zapošljavanju (*the Employment Equality (Religion or Belief) Regulations*, 2003) izričito zabranjuju vjersku diskriminaciju u sektoru zapošljavanja.¹⁶

Općenito uzevši, britanski sudovi pokazuju značajnu fleksibilnost u prihvatanju vjerskih simbola u javnoj sferi, osim ukoliko njihovo prisustvo predstavlja prijetnju sigurnosti ili normalnom funkcionisanju institucija. Muslimanske mahrame i sikski turbani su tradicionalno dopušteni u britanskim školama, naročito nakon slučaja *Mandla v. Dowell Lee* iz 1983. u kome je jedna škola zabranila učeniku, siku, nošenje turbana uz opravdanje da se njime narušavaju pravila o školskoj uniformi. Na temelju Zakona o rasnim odnosima Dom lordova je zaključio da se postupanje škole u ovom slučaju može okarakterisati kao rasna diskriminacija.¹⁷

Ipak, britanski sudovi posljednjih godina nisu pokazali spremnost na prihvatanje pokrivala za glavu koja izlaze izvan okvira mahrame ili turbana, kao što je npr. slučaj sa nikabom. Tako je Visoki sud Ujedinjenog Kraljevstva u februaru 2007. podržao zabranu nošenja nikaba koju je jedna škola nametnula učenicima, dok je u oktobru 2006. sud za sporove u sektoru zapošljavanja podržao otpuštanje asistentice koja je nosila nikab, uz obrazloženje da je pokrivanje lica onemogućavalo njeno razumijevanje od studenata i normalnu komunikaciju s njima.¹⁸

Velika Britanija je dozvolila nošenje vjerskih pokrivala za glavu čak i u nekim slučajevima u kojima su se druge evropske zemlje pozivale na sigurnosne razloge.

¹⁶ L. Barnett, *nav. dj.*, str. 17-18.

¹⁷ *Ibid.*, str. 18.

¹⁸ *Ibid.*, str. 19.

Takav je slučaj s policijskim službenicima, vojnicima, motociklistima i građevinskim radnicima.¹⁹

U Njemačkoj se javna debata o prisustvu vjerskih simbola uglavnom ticala nastavnica u školama i nošenja mahrame te isticanja raspeća u školskim učionicama. Polemika o hidžabu u njemačkim školama dobila je na značaju 2003, s tim da je ovo pitanje bilo aktuelno i u ranim 1980-im godinama kada su njemački političari, unatoč ustavnoj garanciji slobode vjere, zauzeli negativan stav naspram prisustva mahrame u javnoj sferi. U septembru 2003. god. njemački Vrhovni sud je iznio stav prema kome nošenje mahrame od strane nastavnica u školama ne narušava vrijednosti njemačkog ustava, ali je regulisanje ovog pitanja prepušteno pokrajinskim vlastima u skladu sa lokalnim uvjetima.²⁰ U studiji o zabrani nošenja mahrame nastavnicama i javnim službenicama u Njemačkoj koju je *Human Rights Watch* objavio u februaru 2009. god. navodi se da je polovina od šesnaest njemačkih pokrajina, nakon što je Vrhovni sud usvojio spomenutu odluku, donijela zakone kojima je onemogućila rad ženama koje nose mahramu u javnom sektoru zapošljavanja, a naročito u javnim školama.²¹ Niti jedan od ovih zakona ne spominje izričito mahramu, ali je upravo pitanje mahrame (hidžaba) dominiralo u parlamentarnim raspravama koje su prethodile usvajanju zakona. Većina zakona koje su usvojile njemačke pokrajine predvidjeli su izuzetke za kršćanske simbole i odjevnu praksu opatica s obzirom da oni čine integralni dio zapadne kulture. Spomenuta studija *Human Rights Watcha* ukazuje na to da se svi pokrajinski zakoni primjenjuju na diskriminacijski način, lišavajući muslimanske nastavnice prava na zapošljavanje u javnom sektoru, kao i prava na slobodno ispoljavanje svoje vjerske pripadnosti.²²

Njemačku, zemlju koja je vođena principom sekularne neutralnosti, ali ne i striktnosti odvojenosti vjere od države, nisu zaobišle ni debate o izgradnji džamija i bogomolja drugih manjinskih vjerskih zajednica. Kao rezultat imigracijskih procesa, ali i promjena uzrokovanih nastupom postmoderne, dualizam katoličanstva i protestantizma u Njemačkoj u posljednjih nekoliko decenija je zamijenjen pluralnim vjerskim pejzažem koga sačinjavaju, osim većinskih kršćanskih crkava, muslimani, budisti, hindusi, jevreji, pripadnici novih vjerskih pokreta i dr. Dotad vjerski homogena, njemačko, kao i društva niza drugih zapadnoevropskih društava, susrela su se s izazovom drugih religija i kulturnih obrazaca. Javne debate o izgradnji vjerskih objekata stranaca i prisustvu stranih vjerskih simbola u javnosti samo su odraz društvenih tenzija koje se javljaju kao

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ibid.*, str. 22-23.

²¹ Osam pokrajina je usvojilo zakonodavstvo koje zabranjuje nastavnice u javnim školama nošenje vjerskih odjevnih predmeta i simbola, i to: Baden-Württemberg, Bavaria, Berlin, Bremen, Hesse, Lower Saxony, North Rhine-Westphalia i Saarland. U Hesseu i Berlinu je zabrana obuhvatila mnoge javne službe (*Discrimination in the Name of Neutrality: Headscarf Bans for Teachers and Civil Servants in Germany*, Human Rights Watch, New York, februar 2009, str. 1).

²² *Ibid.*, str. 2.

posljedica tog izazova. Već u ranim 1990-im godinama vođena je javna debata o izgradnji džamije Sultana Selima Yavuz u Manhajmu. Polemiziralo se naročito oko pitanja da li treba dozvoliti izgradnju džamije u samom centru grada gdje je smještena i crkva i da li munara može biti sagrađena u dvostrukoj visini zgrade džamije. Džamija je, ipak, sagrađena, s tim što je munara morala biti upola manja u odnosu na toranj obližnje crkve.²³

Svjesne da je Evropa postala njihov dom i da je njihov boravak u njoj trajnog karaktera, muslimanske zajednice u evropskim zemljama, nakon određenog perioda „tihog“ egzistiranja iskoračuju na javnu scenu i traže društveno priznanje njihovog vjerskog identiteta. Dok su ranije džamije bile mahom locirane u iznajmljenim industrijskim halama u predgrađima, muslimani danas žele izgraditi velike džamije kao vidljive simbole njihovog prisustva u evropskim društvima. Prema istraživanju M. Baumanna, praksa pokazuje da se manjinske vjerske zajednice moraju snažno boriti kako bi ostvarile prisustvo u javnoj sferi. Naime, različitim regulativama o izgradnji, saobraćaju, zaštiti od buke itd. nastoji se spriječiti ili otežati pristup manjinskim vjerskim zajednicama u javnu sferu te izgradnja njihovih vjerskih objekata.²⁴ Švicarska je čak posegnula za ustavnom zabranom izgradnje munara, na osnovu rezultata narodnog referenduma održanog 29. novembra 2009. god.

Unatoč bliskim historijskim i geografskim vezama s Katoličkom crkvom, Italija je danas formalno sekularna država koju odlikuju službeno odvajanje države i crkve i ustavna garancija slobode vjere. Pravni tretman vjerskih simbola je analogan onome u Sjedinjenim Državama i Velikoj Britaniji. Tako je dozvoljeno nošenje mahrame u školama i javnim ustanovama. Međutim, antiterorističko zakonodavstvo iz 2005. god. je uvelo sankcije za osobe koje noseći burku ili drugu sličnu odjeću na javnim mjestima, skrivaju svoj identitet. Što se tiče isticanja raspeća u javnim ustanovama, italijanski pristup se razlikuje od američkog. Godine 2005. jedan italijanski sud je presudio da raspeća mogu biti istaknuta na glasačkim mjestima, dok je u februaru 2006. italijanski Vrhovni sud podržao prisustvo raspeća u javnim školama, ističući da je ono simbol vrijednosti italijanskog društva. Kako L. Barnett dobro primjećuje, „dok starije imigrantske zemlje nastoje istaknuti svoju neutralnost u ovom pogledu – prihvatajući sve, ali ne namećući ništa – snažnije veze Italije sa Katoličkom crkvom utječu na njen kulturni i pravni pristup tradicionalnim vjerskim vrijednostima njenog društva, uz istovremeno otvaranje prostora novim simbolima u javnoj sferi“.²⁵

Od svih zapadnoevropskih zemalja, u Francuskoj se najrigidnije shvata i tumači koncept sekularizma. Francuski termin kojim se označava sekularizam jeste *laïcité* (laicizam), a označava striktno odvajanje

²³ Martin Baumann, „Researching Religious Diversity in Western Europe: The Study of Diaspora Communities, Religious Conflict, and Public Domain in Germany and Switzerland“, preuzeto sa: www.baumann-martin.de/DiasporaComm_RelConflict-2007.pdf, str. 142-143, 148-149.

²⁴ *Ibid.*, str. 151.

²⁵ L. Barnett, *nav. dj.*, str.

države i vjere. Ovaj sistem uređenja državno-crkvenih odnosa razvio se postepeno u protekla dva stoljeća, od Francuske revolucije 1789. god. U svojoj suštini, laicizam podrazumijeva uvjerenje da je država svjetovna i laička, a ne konfesionalna, ali da ipak garantuje slobodu vjere i uvjerenja. Današnji pravni status vjere u Francuskoj uređen je zakonom iz 1905. i drugim zakonskim aktima koji se na njemu osnivaju.²⁶ Spomenutim zakonom je značajno poboljšan status nedominantnih protestantskih crkava i jevrejskih zajednica u Francuskoj u ranom XX st. Međutim, od tada se demografska struktura francuskog stanovništva značajno promijenila. Zahvaljujući imigracijskom procesu, religijskim konverzijama i javljanju novih religijskih pokreta, francusko društvo je postalo vjerski pluralno. Najveća muslimanska populacija od svih zapadnoevropskih zemalja (između 5 i 6 miliona prema nekim procjenama) danas egzistira upravo u Francuskoj.²⁷

Striktno odvajanje države i vjere, shodno još uvijek važećem zakonu iz 1905. god., u Francuskoj se često interpretira na način da se vjera i njeno manifestiranje potiskuju iz javne sfere. Primjenom ovog principa najviše su pogođeni pripadnici manjinskih vjerskih zajednica, kao što su: muslimani, siki i pripadnici novih vjerskih pokreta.²⁸

Na inicijativu bivšeg francuskog predsjednika Jacquesa Chiraca, 2003. god. formirana je komisija koja je imala zadatak da razmotri primjenu načela laicizma u Francuskoj. Komisija je potvrdila suštinsko značenje ovog principa koje se sastoji u odvajanju crkve i države te donijela, između ostalih, preporuku da se ozakoni zabrana nošenja „napadnih“ vjerskih simbola (velikih križeva, jevrejskih jarmulka i muslimanskih mahrama) u javnim školama. Zakon kojim je implementirana ova preporuka usvojen je 2004. god. i od tada se nalazi u središtu debate o prisustvu vjere u javnoj sferi u Francuskoj. Od momenta stupanja zakona na snagu, 48 učenika i učenica je, zbog nošenja vjerskih simbola, izbačeno iz škole. Značajan broj djece je odustao od školovanja ili su se upisali u privatne škole.²⁹ Zabranom su posebno pogođene muslimanske djevojke koje nose mahramu i sikski dječaci koji nose turban. Nadalje, iako je primjena zabrane zakonom ograničena na osnovne i srednje škole, ona se u javnosti tumači šire, tako da su zabilježeni brojni

slučajevi u kojima je ženama s mahramama uskraćena usluga u prodavnicama ili su, pak, vrijeđane na ulici.³⁰ Dvije učenice muslimanke koje su izbačene iz francuskih javnih škola zbog upornog odbijanja da skinu mahramu za vrijeme nastave, bezuspješno su se žalile Evropskom sudu za ljudska prava u Starsbourgu.³¹ Sud je u decembru 2008. god. donio odluku prema kojoj školske uprave nisu prekršile član 9 Evropske konvencije koji normira pravo na slobodu vjere, prepustivši tako francuskim vlastima široki prostor diskrecije (*a margin of appreciation*) u odlučivanju o uvođenju ograničenja slobode iskazivanja vjere.³²

Vjerski simboli i javni prostor u Bosni i Hercegovini

Pravo na slobodu vjere u Bosni i Hercegovini predstavlja ustavnu kategoriju, a detaljno je normirano Zakonom o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini iz 2004. god. Za razliku od prethodnog socijalističkog zakonodavstva koje je ispoljavanje vjere ograničavalo na privatnu sferu pojedinca i vjerske objekte, novi zakon je vjeri otvorio pristup u javnu sferu. Shodno međunarodnim i evropskim standardima, član 4. Zakona o slobodi vjere jamči pravo svake osobe na očitovanje vjerskih osjećanja i uvjerenja u privatnosti i javnosti. Prisustvo vjere i glasa vjerskih zajednica u javnoj sferi dodatno je zaštićeno članom 7 Zakona koji normira: a) pravo svakog pojedinca, crkve ili vjerske zajednice da svakodnevno u javnosti iznosi i zastupa vjerska načela ili uvjerenja, b) organiziranje vjerskih svečanosti i okupljanja „na javnim mjestima u skladu sa zakonom kojim se uređuje okupljanje građana“, c) osnivanje i posjedovanje sredstava javnog informisanja u skladu sa zakonom i d) objavljivanje proglašenja u pisanim i elektronskim sredstvima komunikacije.³³ Prisustvo vjeronauke u javnom školskom sistemu pravno je uređeno članom 4. Zakona o slobodi vjere i članom 9. Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH.³⁴ Na temelju navedenih zakonskih akata, u osnovnim i srednjim školama na većem dijelu teritorije BiH izvodi se nastava vjeronauke koja ima status izbornog-obavezujućeg predmeta³⁵ konfesionalnog tipa, a predaju je nastavnici koji se upošljavaju u škole u skladu sa zakonom, uz obavezno posjedovanje certifikata crkve ili vjerske zajednice kojoj pripadaju.

Shodno članu 14/7 Zakona o slobodi vjere, javno očitovanje vjere može biti ograničeno samo zakonom i to

26 Jean Bauberot, „The Place of Religion in the Public Life: A Lay Approach“, u: *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*, urednici: Tore Lindholm, W. Cole Dirhem, Jr. i Bahia G. Tahzib-Lie, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2004, str. 441, 445.

27 *United Nations Human Rights Council: Universal Periodic Review France – Submission of the Becket Fund for Religious Liberty*, Washington, 8. Februar 2008, str. 1.

28 *Ibid*, str. 2.

29 Učenici Cennet Doganay koja je od ranije nosila mahramu, viša škola u Strasbourgu je nakon usvajanja zakona o vjerskim simbolima 2004. god. zabranila nošenje bejzbol kape ili svilenog rupca na glavi koji su inače dopušteni učenicima, jer je njihovo nošenje bilo motivirano vjerskim razlozima. Doganay je na koncu obrijala glavu kako ne bi bila primorana otkriti svoju kosu. Školska uprava je zauzela stav da bi brijanje glave iz medicinskih razloga bilo prihvatljivo, ali ne i kao način manifestiranja vjerske pripadnosti te je bila prinuđena svoje školovanje nastaviti u Londonu (*Ibid*, str. 3).

30 *Ibid*.

31 Slučajevi *Dogru v. Francuske* (No. 27058/05) i *Kervanci v. Francuske* (No. 31645/04).

32 Isabelle Rorive, „Religious Symbols in the Public Space: In Search of a European Answer“, str. 2685-2686, preuzeto sa: www.cardozolawreview.com/content/30-6/RORIVE.30-6.pdf, 1. 10. 2010.

33 Tekst Zakona o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u BiH iz 2004. dostupan je na: http://rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=44&Itemid=237.

34 Tekst *Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini* je preuzet sa: <http://www.oscebih.org/documents/14-cro.pdf>, 1. 6. 2010.

35 Izuzetak predstavlja Brčko Distrikt u kome vjeronauka ima status fakultativnog predmeta.

kada nadležni organ pruži dokaze da je to „neophodno u interesu javne sigurnosti, zaštite zdravlja, javnog morala ili u cilju zaštite prava i sloboda drugih osoba u skladu s međunarodnopravnim standardima“.

Iako se vjerski simboli i vjerska nošnja ne spominju doslovce u tekstu spomenutog zakona, na temelju njegovih članova 4. i 5., može se izvesti zaključak da njihovo nošenje, isticanje i pokazivanje u javnosti ulazi u opseg slobode izražavanja vjere koju zakon štiti. Naime, zakon štiti pravo na privatno i javno manifestiranje vjerskih uvjerenja i osjećanja kroz obrede, poštovanje vjerskih propisa, držanje do običaja i druge vjerske aktivnosti. Način odijevanja i nošenje određenih simbola nesumnjivo može biti izraz poštovanja vjerskih propisa i običaja, odn. način iskazivanja vjerskih osjećanja. Tako je npr. u islamu nošenje marame izraz poštovanja vjerskih propisa o odijevanju. Član 5(e) Zakona o slobodi vjere zabranjuje *javnu upotrebu* „službenih simbola, znamenja, atributa i naziva crkava ili vjerskih zajednica bez saglasnosti nadležne vlasti crkve ili vjerske zajednice“. Ova odredba implicira pravo crkava i vjerskih zajednica na isticanje vlastitih simbola i znamenja u javnosti.

U bosanskohercegovačkoj javnosti u postratnom periodu posebno su aktualizirana dva pitanja koja se tiču prisustva vjerskih simbola i vjerske odjevne prakse u javnosti, i to: izgradnja velikih križeva na više lokacija u Bosni i Hercegovini i nošenje nikaba na javnim mjestima. Polemika je u oba slučaja imala snažnu političku pozadinu. Podizanje križeva izuzetno velikih proporcija na nenaseljenim brdima oko Mostara, Žepča, Stoca i na drugim lokacijama, od dijela javnog mnijenja i dijela akademske zajednice ocijenjeno je kao markiranje teritorija jedne etničke grupe ili, pak, kao misionarska poruka. S druge strane, inicijatori i podržavatelji podizanja križeva predstavljaju ih kao spomenike nastradalom hrvatskom stanovništvu u proteklom ratu.³⁶

Aktualiziranje pitanja nošenja nikaba na javnim mjestima u Bosni i Hercegovini u julu 2010. god., do kojeg je došlo nakon što su poslanici Saveza nezavisnih socijaldemokrata (SNSD) uputili Prijedlog zakona o zabrani nošenja odjeće koja onemogućava identifikaciju u parlamentarnu proceduru, ocijenjeno je u javnosti kao politički motivirano. Naime, ovaj prijedlog vodeće stranke iz Republike Srpske došao je kao odgovor na prijedlog zastupnika Socijaldemokratske partije da se zabrani djelovanje fašističkih i neofašističkih organizacija u Bosni i Hercegovini, uključujući i Četnički ravnogorski pokret.³⁷ Prijedlog SNSD-a nije dobio podršku u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine. Bošnjački članovi Zajedničke komisije za ljudska prava Parlamentarne skupštine bili su na stanovištu da bi uvođenje zabrane nikaba na javnim mjestima predstavljalo kršenje ljudskih

36 V. npr. „Bosna se nastoji prikazati kao katolička zemlja u kojoj su Bošnjaci strani elemenat“, preuzeto sa: <http://www.dnevniavaz.ba/dogadjaji/intervju/12817-Bosna-nastoji-prikazati-kao-katolika-zemlja-kojoj-Bonjaci-strani-element.html>, 1. 10. 2010.

37 V. Dženana Halimović, „Prijedlog o zabrani nikaba podijelio političare u BiH“, preuzeto sa: http://www.slobodnaevropa.org/content/prijedlog_o_zabrani_nikaba_podijelio_politicare_u_bih/2112389.html, 10. 8. 2010.

prava, dok je Ustavnopravna komisija Predstavničkog doma iznijela stav da spomenuti zakon nema ustavnu osnovu.³⁸

Analizirajući prijedlog o uvođenju zabrane nikaba u Bosni Hercegovini, F. Karčić je iznio stav da bi zakonsko regulisanje ovog pitanja bilo sasvim neopravdano. Prvi razlog jeste činjenica da bi zabrana nošenja nikaba predstavljala potencijalno kršenje prava na slobodu vjere koje u ključnim međunarodnim instrumentima ljudskih prava, između ostalog, obuhvata i pravo javnog iskazivanja vjere kroz obrede (*worship*), pridržavanje (*observance*), praksu (*practice*) i poučavanje (*teaching*). Shodno mjerodavnom tumačenju, pojam „praksa“ obuhvata i nošenje posebne odjeće koju vjera propisuje. Sloboda manifestiranja vjere može biti ograničena jedino ako je to nužno radi zaštite javne sigurnosti, reda, zdravlja, morala te prava i sloboda drugih lica. U konkretnom slučaju, nadležne sigurnosne agencije Bosne i Hercegovine nisu potvrdile bilo kakvu vezu između nošenja nikaba i prijetnji po javnu sigurnost, niti postojanje problema u vezi s identifikacijom osoba koje nose nikab. Na taj način nije dokazano da je uvođenje opće zabrane nošenja nikaba neophodno radi zaštite javne sigurnosti u Bosni i Hercegovini. Drugo, predloženi zakon je, poput drugih zakona kojima su neke evropske zemlje zabranile nikab u javnosti, politički i ideološki motiviran. Treće, unatoč svom općenitom nazivu, prijedlog zakona o zabrani nošenja odjeće na javnim mjestima koja onemogućava identifikaciju imao je kao ciljnu grupu muslimanke koje nose nikab, te postoji opravdana bojazan da bi on bio primjenjivan na diskriminatoran način.³⁹

Zaključak

Nošenje i isticanje vjerskih simbola jedno je od najčešće polemiziranih pitanja u medijskim, političkim i akademskim debatama o prisustvu vjere u javnoj sferi u zemljama zapadne Evrope i Sjeverne Amerike. Iako sloboda manifestiranja vjere, prema mjerodavnom tumačenju najvažnijeg međunarodnog instrumenta ljudskih prava – Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima – obuhvata i pravo na nošenje posebne odjeće propisane vjerom i isticanje simbola s vjerskim značenjem, mnoge države usvajaju zakone kojim se uživanje tog prava u javnom domenu ograničava, pozivajući se pritom na potrebu zaštite javnog poretka, sigurnosti, ali i druge razloge, kao što su npr. nacionalne vrijednosti, demokratski principi i dr.

Pristup pravnom uređenju pitanja prisustva vjerskih simbola u javnosti značajno se razlikuje u tradicionalno imigrantskim zemljama, kao što su Sjedinjene Američke Države, i evropskim nacionalnim državama. Ove druge se tek posljednjih nekoliko

38 V. „Nikab: BiH nikada nije suspendirala zakon o zabrani nošenja zara i feredže iz 1950. godine“, preuzeto sa: <http://www.24sata.info/mobile/vijesti/dogadjaji/39339-Nikab-BiH-nikada-nije-suspendirala-zakon-zabrani-nosenja-zara-feredze-1950-godine.html>, 10. 8. 2010.

39 Fikret Karčić, „Zašto ne treba zakonom zabraniti nikab“, preuzeto sa: http://rijaset.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=9294&Itemid=1, 5. 10. 2010.

decenija, kao posljedica procesa imigracije iz različitih dijelova svijeta, susreću sa izazovom stranog vjerskog i kulturnog faktora koji se ponekad doživljava kao prijetnja stabilnosti dotad vjerski i kulturno homogenih političkih zajednica.

U Sjedinjenim Državama izvršna i sudska vlast, na temelju ustavnih garancija slobode vjere i zaštite od diskriminacije te odgovarajućih zakonskih akata, ispoljavaju opću tendenciju akomodiranja vjerskih simbola različitih vjera u javnoj sferi. S obzirom na veliki broj sudskih procesa u kojima se razmatra pitanje isticanja simbola dominantne kršćanske tradicije (npr. raspeća, citata iz Biblije, Isusovog portreta i sl.) u javnim institucijama, teško je ustanoviti opće tendencije američkog sudstva na ovom području. Ipak, neosporno je da američki sudovi zastupaju opće stajalište prema kojem državne vlasti ne smiju favorizirati jednu vjersku tradiciju kroz isticanje njenih simbola u javnim institucijama, što je u skladu sa ustavnim principom prema kojem u Sjedinjenim Državama nije moguće ustanovljenje državne crkve ili vjere (*the establishment clause*).

Kada je u pitanju Evropa, zemlje u kojima postoji „ustanovljena“ ili državna crkva (npr. Velika Britanija) ili one u kojima tradicionalno postoje bliske veze između države i crkve, uz njihovo formalno i funkcionalno odvajanje (npr. Italija), prisutan je nešto veći stepen toleriranja „stranih“ vjerskih simbola u javnosti u odnosu na zemlje u kojima je princip sekularizma interpretiran

na rigidniji način (npr. Francuska). Općenito uzevši, evropske zemlje nemaju konzistentnu zakonodavnu politiku naspram prisustva vjerskih simbola u javnosti.

Aktuelni bosanskohercegovački zakon koji uređuje pitanja vjerske slobode i pravnog statusa crkava i vjerskih zajednica osigurava adekvatan normativni okvir za manifestiranje vjere u javnoj sferi. Zakon na indirektan način jamči pravo na javno pokazivanje vjerskih simbola, kroz opću odredbu o pravu na javno manifestiranje vjerskih uvjerenja i osjećanja kroz obrede, poštovanje vjerskih propisa, držanje do običaja i druge vjerske aktivnosti, kao i odredbu koja se tiče isticanja simbola i znamenja crkava i vjerskih zajednica. U poslijeratnom periodu u Bosni i Hercegovini su diskutovana dva pitanja koja se tiču prisustva vjerskih simbola u javnosti, i to podizanje križeva velikih proporcija na brdima oko nekih bosanskohercegovačkih gradova i nošenje nikaba na javnim mjestima. I dok je prvo pitanje isključivo vezano za unutrašnje međuetničke odnose u Bosni i Hercegovini, drugi problem je pokazao kako se dešavanja u Evropi koja se tiču vjerskih sloboda i problematiziranja „muslimanskog pitanja“ odražavaju u Bosni i Hercegovini gdje se ona potom smještaju u domaći politički kontekst koji je opterećen međunacionalnim tenzijama. U tom smislu, ne može se zanemariti mogućnost refleksije i prelamanja i drugih evropskih debata o islamu i, općenito, prisustvu vjere u javnom životu na prostor Bosne i Hercegovine i u budućnosti.

Summary

RELIGIOUS SYMBOLS IN THE PUBLIC SPHERE: COMPARATIVE LEGAL PERSPECTIVE

Nedim Begovic

The basic aim of this article is to disclose the manner in which the religious symbols in public sphere are treated in the international standards of human rights and in the legislation and the legal practice of the United States and European countries including Bosnia and Herzegovina.

The author discovers that the approach to the problem by the traditionally emigrant nations (such as the United States and Canada) considerably differs from the approach that national European states have towards the issue. In Bosnia and Herzegovina these rights to expose the religious symbols in the public sphere is guaranteed by the law through the freedom of expressing ones faith in public and the rights of the churches and religious communities to disclosing religious symbols.

الموجز

الرموز الدينية في الفضاء العام: آفاق حقوقية مقارنة

نديم بيغوفيتش

إن الهدف الأساسي من هذا العمل هو توضيح الكيفية التي يعالج فيها إظهار الرموز الدينية في الفضاء العام، سواء في المعايير الدولية لحقوق الإنسان، أو في التشريعات والتطبيقات القانونية في الولايات المتحدة الأمريكية والدول الأوروبية بما في ذلك البوسنة والهرسك. لقد توصل الكاتب إلى معلومات تفيد بوجود اختلاف كبير في أسلوب التعامل مع هذه المسألة بين دول المهجر (مثل الولايات المتحدة الأمريكية وكندا) وبين الدول الأوروبية القومية. إن إظهار الرموز الدينية في الفضاء العام في البوسنة والهرسك مكفول بضمن قانوني تحرية التعبير الديني العلني ولحق الكنائس والطوائف الدينية بإظهار الرموز والشعارات الخاصة بها.